

СЕМАНТИЧКО-ТВОРБЕНА АНАЛИЗА ЛЕКСЕМА МОЋ, НЕМОЋ И ЊИХОВИХ ОДАБРАНИХ ДЕРИВАТА НА ПРИМЕРУ РЕЧНИКА САНУ¹

Сажетак: Предмет овога рада представља сагледавање семантике лексема *моћ* и *немоћ* на темељу лексикографске обраде ових двеју одредница у Речнику САНУ, анализирање антонимијског парадигматског односа који се успоставља међу њима, а онда и само делимично утврђивање њиховог творбеног потенцијала, то јест могућности да, као творбени елементи (односно творбене основе), учествују у грађењу других лексемских јединица. На основу спроведеног истраживања издвојиће се неколики творбени модели заступљени међу одабраним дериватима (*моћа*, *моћан*, *моћина*, *моћник*, *моћница*, *моћништво*, *моћно* (придев и прилог), *моћност*, *немоћан*, *немоћати*, *немоћује*, *немоћник*, *немоћниковица*, *немоћников*, *немоћница*, *немоћнички* (придев и прилог), *немоћништво*, *немоћно* (придев и прилог), *немоћност*), који непосредно или посредно, као мотивну реч, имају неку од горепомнутих лексема. Као творбени процеси уочавају се: (1) творба суфиксацијом, (2) префиксално-суфиксална творба и (3) творба конверзијом.

Кључне речи: семантика лексема *моћ* и *немоћ*, антонимија, дериват, Речник САНУ, творбена анализа

0. Увод

Лексеми сматрамо самосталном јединицом лексичког система која се на основу значењског критеријума одређује као семантичка или функционална, а с обзиром на физички критеријум као једночлана или вишечлана. Лексичко значење условљено је трима функцијама: десигнативном, конотативном и денотативном, што се рефлектује на компоненте: (1) садржај којим је одређена лексема означена; (2) додатни (обично вредносни) садржај дате лексеме и (3) област њене примене (према Šipka, 1998: 22–27). Број семантичких реализација неке лексеме зависи од тога да ли је она основна или деривирана. Узевши у обзир денотативни и сигнификативни аспект, најпре се констатује да ли је она директно или посредно (преко неког од сопствених лексичко-морфолошких конституената) везана за одговарајућу реалију, а онда се обично показује да основне лексеме имају већи потенцијал за семантичка варирања од деривата.

¹ Овај рад је настао у оквиру Одсека *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2022-14 склопљеним са Институтом за српски језик САНУ.

Поред семантичких и деривационих варирања и антонимија се показује као један од основних механизма у устројству лексичког система (према Гортан-Премк, 1997: 15–18, 43–49, 126–136, 149). Она припада групи садржинских парадигматских лексичких односа (о томе в. Драгићевић, 2007: 244–330).

1. Лексикографска обрада лексеме *моћ* у Речнику САНУ

1. 1. Граматичке информације

Одредница *моћ* бележи се у Речнику САНУ у оквиру 13. књиге на 101. и 102. страни. Ова апстрактна именица² наводи се у облику номинатива једнине са дугосилазним акцентом. Иза запете региструје се пуни облик генитива будући да се жели указати на њену припадност четвртој именичкој врсти коју карактерише наставачка морфема *-и* и на прозодијско одступање у односу на основни облик односно појаву краткосилазног акцента на првом слогу. Скраћеница *ж* представља ознаку рода и њоме се упућује на то да је наша именица женског рода. Иза датих граматичких информација (о томе в. Гортан-Премк, 1980: 108; Марковић, 2014: 72–73, 75), регистрованих у заглављу, забележено је шест семантичких реализација.

1. 2. Семантичка структура лексеме *моћ* у Речнику САНУ

Примарно значење именице *моћ* је „делотворна снага, утицај, дејство (нечега); јачина, ефикасност” (1. а.). У овој дефиницији посебно се истичу две компоненте³ (в. Драгићевић, 2007: 67): снага (и(ли) јачина) и делотворна (која уопштено одређује, квалификује снагу (односно јачину) као ону која има повољан, благотворан ефекат на нешто и(ли) која има некакав учинак односно која је ефективна па чак и она која може омогућити било какво позитивно деловање односно која би се могла окарактерисати као плодотворна. Оправдање за овакво семантичко тумачење могу пружити лексемски спојеви *моћ речи*, *моћ исцељења* и *чудотворства*, *моћ протекције* у примерима:

Лаза је веровао у моћ речи (Јовановић Љ., Лаз. Л. 1, СХХIV)⁴. То су биле сигурно оне најважније [иконе], са највећом моћи исцељења и чудотворства (Станк. Б. 3, 153). Бејах готов да помислим како је моћ протекције далеко дотерала! (Доман. 5, 134).

У оквиру прве семантичке реализације под тачком б. (в. 1. б.) указује се на посебан тип снаге (што подразумева опозицију материјално / нематеријално

² О полисемантичкој структури именица са апстрактним значењем у Речнику САНУ пише у својој монографији Наташа Миланов (о томе в. Миланов, 2021: 316–320).

³ Компоненте се издвајају применом компоненцијалне анализе онако како предлаже Даринка Гортан-Премк. То значи да се семантички садржај разложи на компоненте, те да свака наведена сема потврђује постојање или израженост једне компоненте. У овом раду нису разматране све, већ само преобладајуће компоненте.

⁴ Разрешење скраћеница извора налази се у оквиру нултог табака 19. књиге Речника САНУ.

и то: јачину човековог организма и(ли) његове психе, менталну стабилност, чврстину карактера, енергичност, племенитост душе), што је очигледно у примерима на основу којих је формирана дефиниција „телесна, физичка одн. животна, духовна снага“:

Боже, дај да умрем у јесење ноћи, | Насмејан и ведар, у младачкој моћи (Рак. Мил. 1, 23). Те игре у онолико више одговарају цели, у колико се ... помоћу њих ... стичу телесне и душевне моћи (Матић Д. 4, 111). Нигде младе жене у зрелости моћи и прохтева (Грол 3, 51)⁵.

Дата лексема у Речнику САНУ бива оквалификована као застарела (скраћено заст.⁶) када се њоме идентификује „моћна, јака држава, сила” (обично се јавља у синтагми са „прва”, „највећа”) (уп. 1. в.):

Све до 1204 била је права моћ на Балк. Полуострву Византијско Царство (Радон. Ј. 1, 175).

Секундарним семантичким реализацијама лексеме *моћ* упућује се на:

(1) (опште)прихваћен, констатован, установљен квалитет (нечега: и односи се, пре свега, на домен законодавства) што може обезбедити позитиван ефекат и(ли) евентуалну ефикасност ако се примени у одређеној области, што се уочава у наведеном примеру који осликава дефиниција „призната, утврђена делотворна вредност, ваљаност, важност, квалификација (закона, прописа и сл.)” (в. 2. а.):

Те изјаве, које нису никада добиле моћ међународних обавеза, све владе ... газиле су са највећим цинизмом (ХК 1928, 180).

(2) нечију особину или својство нечега да може и(ли) уме нешто да уради и(ли) да одговори на неки изазов, постављени задатак и сл. показујући снагу односно јачину, што је очигледно у примерима које прати дефиниција „радна, производна и сл. способност, капацитет” (в. 2. б.):

Видело би се опет да су четири петине тих поруцбина ван моћи економског одељења (Пол. 1915, 4086/2).

(3) неку стечену повластицу која подразумева држање нечега под својом власти или контролом, што је видљиво у примерима на које се односи дефиниција „право спровођења нечега, располагања нечим, одлучивање о нечему и сл.; овлашћење, пуномоћ, пуномоћје” (обично у вези са глаголом *имати*) (в. 3. а.):

Люди одъ власти ... имаду моћ и ... бранителя, кои кривца брани, уватити и суду предати (Зак. 1, 10). Судба народа и држава изложени су пропасти због гнева и љутине поглавара неограничене моћи (Прод., СКГл НС 32, 618). Његова моћ кажњавања простира се и на прекршаје, који се догоде и за вријеме кад је игра привремено прекинута (Кнеж. Бр. 1, 127).

⁵ На основу наведених примера можемо установити да се именица *моћ*, уколико обједињује физичку и духовну јачину, користи у облику множине.

⁶ Овај квалификатор користи се да укаже на време употребе неке лексеме.

(4) углед који неко ужива, а проистекао је из личне вредности или је стечен на неки други начин, што се констатује у примерима и изражава у дефиницији „снага (господарења, владања и сл.), сила, власт, ауторитет” (в. 3. б.):

Шта ће бити од славе царева и моћи високих достојанственика? (Поп. Гавр. 8, 32). Свака ствар у кући ... носила је отисак очеве моћи (Петр. П. 2, 28).

(5) таленат, нарочиту склоност (за нешто: нпр. за уметност), умење, умешност (у нечему: нпр. у вршењу неке радње или у доношењу судова (о некоме или нечему), у процени, процењивању (некога или нечега)), што се детектује у забележеним примерима које прати дефиниција „обдареност одн. способност обављања какве интелектуалне или сл. радње, дар (говора, расуђивања и др.)” (в. 4.):

Ни мало нас не вређа, драги господине, приметих му, осетивши повратак моћи говора (Шапч. 11, 393). Ако књижевници ... изгубе моћ хладнога просуђивања ... онда њихов језик не може показивати довољно ... уравнотежености (Белић 14, 232). Критичар ... има моћи и ока да збиља уочи најлепша места ... каквога дела (Доман. 5, 337).

(6) талисман односно предмет који може имати запис или бити без њега и у народном веровању сматра се заштитом од несреће, болести, урока, што се види у примерима на основу којих је формирана дефиниција „предмет који даје натприродну снагу, штити од несреће, урока и сл., хамајлија” у коју стоје скраћенице мн. и празн.⁷ Тиме се предочава да се лексема *моћ* у овом значењу везује за празноверје односно сујеверје и употребљава у облику множине (в. 5.); исто значи и синтагма *моћи од помоћи* (в. изр.):

„Не мучи се, не ударај ћордом | По плећима одметник Илије, | Већ му удри вранца од мејдана, | Оде’јечи му гриму од вранина, | У гриви су моћи Илцијине” (НП Херм. 1, 544). Моћи или „моћи од помоћи” често се помињу у нашим народним песмама као средство које штити јунака у борби (Ђорђ. Т. 15, 227).

(7) употребу одредничке речи у шалљивом контексту (која је маркирана скраћеницом шалљ.⁸) и означава „реп” (у животиње) (в. 6.):

Јами мртве прђије, већ држи за моћ (у Сријему приповиједа се у шали да је казао Хрват своме другу, који је вукао за уздице кад им се поплашио коњ у таљигама, на којима су сједили) т.ј. за реп (Вук, Рј.).

Требало би напоменути и то да Речник САНУ под ставком *изрази* (скраћено изр.) наводи устаљене лексичке јединице које су обележене обавезним присуством лексеме *моћ*. Тако глаголско-именичка конструкција *бити у моћи* (у безличној (тј. неличној) употреби или скраћено безл.) може значити:

(1) „бити у могућности, у стању (извести, постићи нешто)”:

⁷ Овим квалификатором обележава се лексика која се везује за веровање у натприродне силе, празноверицу, предања и сл.

⁸ Стилским квалификатором шалљ. маркира се лексика која носи позитивну експресивност.

Сва чула да ми је у моћи обуставити (Наст. 1, 58). Одбијам од себе и саму поми-
сао да ти то нису у моћи (Кулен. 2, 154).

(2) „имати власт над неким, нечим”:

Да никад више не буде у моћи једног човека или једне групе људи да баце цео
свет у све ове беде (Лив. 1, 44).

Реченичном конструкцијом *бити у нечијој моћи* представља се значење
„бити под нечијим утицајем”:

Особито је био у њезиној моћи ујак Лујо (Лив. 1, 44).

Синтагмом *моћ навике* семантички се указује на „последницу дужег нави-
кавања, устаљену навику”:

Све се то понављало, док моћ навике није почела да чини своје (Андрић 5, 118).

Терминолошки лексемски спој *куповна моћ* из области економије означа-
ва „способност куповања засновану на новчаној или на некој другој материјал-
ној основи”:

Како подићи унутарње тржиште повећањем куповне моћи маса (Ћос. Б. 3, 422).
Ниска куповна моћ сеоскога становништва није омогућавала ширење унутра-
шњег тржишта (Кић. 1, 81).

2. Лексикографска обрада лексеме *немоћ* у Речнику САНУ

2. 1. Граматичке информације

Лексема *немоћ* наводи се у 15. књизи Речника САНУ на 171. и 172. стра-
ни. Бележи се у облику номинатива једнине са краткосилазним акцентом на
првом и дужином на другом слогу. Региструје се да је именица женског рода
(скраћено *ж*) и дају се облици: (1) генитива једнине са наставачком морфе-
мом *-и*, чиме се сигнализира њена припадност четвртој именичкој врсти; (2)
инструментала једнине *немоћу* – са наставком *-у* иза основе која се заврша-
ва меким предњонепчаним сугласником *ћ* и *немоћи* – са наставком *-и* који је
алтернативни; (3) локатива једнине *немоћи* који може имати два прозодијска
лика: (а) краткоузлазни акценат на другом слогу и (б) краткосилазни акценат
на првом слогу. После ових граматичких информација, представљених у загла-
вљу речничког чланка, следи шест семантичких реализација.

2. 2. Семантичка структура лексеме *немоћ* у Речнику САНУ

Прво значење је „телесна слабост организма, недостатак физичке снаге,
исцрпеност, изнемоглост, онемоћалост” (1. а.):

Рањеник осећа општу немоћ (Матић Г. 3, 80). Момци по селима ... хоће некад да се
нашале и са старошћу или с немоћу (Мил. М. Ђ. 18, 115). Осетио је најпре немоћ у.

рукама и ногама, па онда у целом телу. (Весел. 3, 57). Глава јој клонула, руке јој дрх-таше ... Он, кад је њењу немоћ опазио, диже је полако (Јакш. Ђ. 18, 89). Та нећу, зар, још умријети ... говорила је док јој је из очију немоћ провиривала (Радул. Ј. 3, 25).

У горенаведеној дефиницији истичу се две компоненте: (телесна односно физичка) снага и недостатак (ова компонента, кроз обележје негирање (негација) моћи, јачине у сфери материјалног (односно човековог тела, његовог организма), може указивати на опште или конкретизовано одсуство, помањкање, изостајање, непостојање, непоседовање, немање телесне то јест физичке снаге).

У оквиру примарне семантичке реализације под тачком б. упућује се на изостанак моћи у домену нематеријалног чиме се имплицира одсуство снаге човекове психе, ментална нестабилност изражена на разним пољима (немање воље, анксиозност, лоше стање духа, препуштање „дрним” мислима, преосетљивост, рањивост душе и др.), што је уочљиво у примерима на које се односи дефиниција „душевна слабост, клонулост, безвољност, утученост”:

Но ја поглед пут неба исправих ... | И слатка ме немоћ обузела (Њег. 1, 15). Од страха и бриге ухвати га [хоцу] истинска немоћ (Ћоп. 12, 98).

Дата лексема може означавати и уопштено присуство моћи, снаге у незнатној мери у области нематеријалног што се види из примера а формализовано је у дефиницији „мала снага, слабашност, нејакост” (в. 1. в.):

Све у природи ступа од немоћи к јачини (Бошк. Ст. 3, 3).

Њоме се може исказивати и недостатак сопствене сигурности, немање вере у самога себе, па помањкање храбрости и истрајности у нечему те по-сустајање пред неким препрекама или тешкоћама, што потврђују примери и дефиниција која их прати „одсуство самопоуздања, малодушност” (в. 1. г.):

Да ли да скрстимо руке, па да ћутимо и гледамо, и да кажемо: не може се? ... Не, јунаштво није у томе. То би била малаксалост и немоћ (Миандр. 3, 54).

Секундарне семантичке реализације лексеме *немоћ* указују на:

(1) немање снаге да се помогне себи или другоме, што се, на основу наведених примера као потврда, у Речнику САНУ дефинише на следећи начин: „недостатак моћи, снаге, воље да се нешто учини, предузме, немогућност, беспомоћност у некој ситуацији” (в. 2.):

Потреса ме осећање моје немоћи да помогнем човеку (Лаз. Л. 2, 105). Ненад ... се расплака од немоћи (Ћос. Б. 28).

(2) одсуство духовне зрелости или њено присуство у незнатној мери, незрелост духа, што се показује у регистрованим примерима и дефиницији „немање довољно способности, знања, идеја, духа и сл. за неки посао, неку активност, недораслост (нечему), неспособност (за нешто)” (в. 3. а.):

Српска се основица са свим измени успесима ... немоћу турском да ново стање ствари уведу у живот (Нов. 14, 30). Све то није фонетичко цепидлачење, него је ... преводиљачка моћ или немоћ (Сек. 9, 61).

(3) непотпуност, недовољност, оскудност, слабост (нечега), пропуст или грешку, негативну одлику, лошу страну неке ствари или појаве с обзиром на њену корисност, употребљивост или примену, што се уочава у наведеним примерима и дефиницији „слаба страна, мањкавост (неке теорије, учења и сл.); недостатак, мана” (в. 3. б.):

Остављајући на страну баналност теме ... немоћ напрегнутих израза ... ја се заустављам само на речнику (Поп. Б., СКГл 10, 156). Доброта, која занемарава своју дужност, није доброта, већ слабост, немоћ (Мил. М. Ђ. 10, 5). Није [свештеник] сувише строг према људским немоћима (ППБ, 101).

(4) неприлику, тешкоћу, неповољне, тешке, мучне околности и(ли) прилике у којима се неко налази; неповољно стање, тешку, непријатну ситуацију, што се види у примерима и дефиницији „тешко стање, криза; невоља, несрећа” (в. 3. в.):

После смрти Војислава Илића, српска лирика изашла [је] из једне деценије немоћи и неплодности (Панд. 8, 39). Станко ... нашао би раскалашно друштво, – тај извор зала и немоћи (Шант. 8, 101).

(5) поремећај животних функција у организму (код људи, животиња и биљака), што се уочава у примерима а у дефиницији третира као „болесно стање, болест опште” (в. 4.):

Наш народ ... ракију ... у свакојаким немоћима пије (Панч. 5, 236). Покварена крв доноси раније или доцније разне немоћи (Пел. 1, 34). Смлатила га као граном нека немоћ, као да се у њему пожар запалио (Радић Д. 3, 82).

(6) „полну (мушку) неспособност, импотенцију” (в. 5.):

Лек од мушке немоћи ... Да убије птицу плиску ... па да је испече и поједе (Блашковић Ј., СА 1875, 231). Стид због мужанске немоћи стао [га је] подгризати (Радић Д. 3, 25). (Батут 1, 84).

Лексемом немоћ могу се идентификовати беспомоћна, изнемогла лица (обично се мисли на децу и(ли) старије особе), а ово њено значење обележава се у Речнику САНУ као нераспрострањено (скраћено нераспр.) и дефинише се као „оно што је нејако, немоћно, нејач” (в. 6.):

— Жене, деца, |старци и сва немоћ друга | с вриском и уз псовке крепке | душманима нек се руга (Сур. 1, 73).

Међу забележеним изразима, у оквиру њеног речничког чланка, налазе се синтагме:

(1) велика немоћ, која је присутна у народној медицинској терминологији (скраћено нар. мед.) и значењски се поистовећује са „падавицом, епилепсијом”:

Ал’ теби канда је нечастиви ... обујмио главу, те ће ваљда жртвовати шкуду у манастир, да ти Богородица скине велику немоћ (Шен. А. 8, 144).

(2) *водена немоћ*, која означава „водену болест (под болест изр.)” и маркирана је квалификатором употребне вредности покр. (тј. припада покрајинизмима):

Козлац ... Личи плућа, водену немоћ, бедра (Шул. 5, под козлац).

(3) *сува (суха) немоћ* јесте заправо „сува болест (под болест изр.)” и обележена је квалификатором покр. (Поп. Ђ. 4, под немоћ; Гундрум Ф., ЗНЖ 14, 64).

(4) *немоћ летења*, која упућује на „болест пчела”; исп. беснило (16):

Најзад има још једна врста исте болести [у пчела], а та је: немоћ летења – беснило. Ова болест ... долази отуда што се пчеле саме трују цветним нектаром, нарочито из јабука и оскоруша, кад почну да цветају (Ружић Д. 1, 42).

Предлошко-падежном конструкцијом *до немоћи* у функцији прилога указује се на значење дефинисано као „до изнемоглости, до крајњих граница, прекомерно”:

Жандари ... су их [коморције], онако јадне и мршаве, до немоћи испребијали (Влај. 4, 183).

3. Антонимија као парадигматски лексички однос међу лексемама *моћ* и *немоћ*

Будући да се антонимска садржинска релација базира на супротном значењу двеју лексема, ваљало би истражити да ли се у неким од наведених семантичких реализација лексичких јединица *моћ* и *немоћ* може успоставити антонимијски однос. Ако пођемо од творбено-структурног критеријума, уочавамо најпре присуство префикса *не-* на потенцијално немаркираном члану, те бисмо овај могућни антонимски пар могли означити као једнокоренски (тј. истокоренски). О међусобној вези негације (која је уведена префиксом *не-*) и антонимије⁹ пишу бројни аутори (Варић *i* sar., 1979: 285; Бошков, 1981; Стевановић, 1986: 426–427 и 431–433; Клајн, 2002: 185–234; Драгићевић, 2007: 284; Ристић, 2012), а о антонимији у Речнику САНУ писала је Милена Јакић (в. Јакић, 2015а и 2015б).

Лексемом *моћ* примарно под тачком б. означава се „телесна, физичка одн. животна, духовна снага”, док лексема *немоћ* такође примарно реализује значења: (1) под тачком а. „телесна слабост организма, недостатак физичке снаге, исцрпеност, изнемоглост, онемоћалост”; (2) под тачком б. „душевна слабост, клонулост, безвољност, утученост”; (3) под тачком в. „мала снага, слабашност, нејакост” и (4) под тачком г. „одсуство самопоуздања, малодушност”.

⁹ Истраживања посвећена антонимији представљена су бројним радовима наших лингвиста (в. Грицкат, 1961–1962; Драгићевић, 1996; Мршевић-Радовић, 1977; Оташевић, 2006; Прџић 2016: 130–137; Ressel *i* Ressel, 1984 и др.). О контрастивној антонимији писано је у *Енглеско-српској контрастивној лексикологији* (Јанић и Стаменковић, 2022: 51–61).

Да анализирамо. Уочавамо најпре да се, у семантици лексеме *моћ*, обједињују сфере материјалног (коју представља оно што је телесно и(л)и физичко) и нематеријалног (која се односи на оно што је духовно), док су, ове области код лексеме *немоћ*, раздвојене у оквиру засебних подзначања. Опозиција се може уочити на нивоу присуства, постојања физичке снаге (в. *моћ* под 1. б.) односно њеног одсуства, тј. недостатка (в. *немоћ* под 1. а.), а лексички опоненти били би снага (схваћена као јачина) с једне и слабост с друге стране. Духовној снази која чини један део семантичког садржаја лексеме *моћ* (в. 1. б.) супротставља се душевна слабост као сегмент значења лексеме *немоћ* (в. 1. б.). Наш материјал даје могућност да се успостави парадигматски однос између (опште, уопштене) заступљености односно присуства, постојања снаге (тј. јакости, јачине; лексема *моћ* в. 1. б.) и мање заступљености односно присуства, постојања снаге у малој, незнатној мери (што се идентификује као мала снага, слабашност, нејакост; лексема *немоћ* под 1. в.). Лексема *немоћ* (в. 1. г.) означава и одсуство самопоуздања, а његово присуство¹⁰ не исказује се лексемом *моћ* у Речнику САНУ. Међу секундарним семантичким реализацијама ових двају лексема може се регистровати опонентска релација поседовање / непоседовање (тј. немање) способности (за нешто) када лексема *моћ* значи „радну, производну и сл. способност, капацитет” (в. 2. б.), а лексемом *немоћ* означава се „немање довољно способности, знања, идеја, духа и сл. за неки посао, неку активност, недораслост (нечему), неспособност (за нешто)” (в. 3. а.).

Да закључимо. Антонимија се у пару *моћ – немоћ* показује као семантичко саодношење, које се експлицира преко тзв. „негативне дефиниције” у Речнику САНУ (в. Дешић, М. 1980: 122, 124) и заснива на опозицијама: присуство / одсуство у примарним значењима и поседовање / непоседовање или немање у секундарним реализацијама. И док се, ови антоними, сматрају нестепенованим (неградибилним), они, код којих се (већа, знатна) заступљеност супротставља (мањој, незнатној) заступљености, означавају се као градибилни (степеновани). Ако судимо на основу речи које се користе за дефинисање наших двеју лексема, онда уочавамо да се *моћ* често доживљава као снага, а *немоћ* као слабост.

4. Семантичко-деривационо гнездо лексеме *моћ*¹¹ у *ужем смислу* (оглед на примеру одабраних деривираних лексема)

Ово истраживање спроведено је с циљем да се представи двадесетак лексемских јединица, одабраних методом случајног узорка, код којих се лексема *моћ* непосредно или посредно појављује као мотивна реч. Изабране су

¹⁰ Сема *самопоуздање* (+), иако није експлицирана, могла би бити део семантичког садржаја лексеме *моћ* у значењу „снага (господарења, владања и сл.), сила, власт, ауторитет” (в. 3. б.). Стиче се утисак да се њено присуство у овом случају подразумева, међутим могао би јој се приписати статус редувантне семеме те се зато и не бележи.

¹¹ Представљање семантичко-деривационог гнезда лексеме *моћ* (у ширем смислу) биће тема посебног рада. Овде се презентује неколицина деривираних лексема из 13. и 15. књиге Речника САНУ у функцији што потпунијег сагледавања лексема *моћ* и *немоћ* са семантичког и творбеног аспекта.

најпре немаркиране лексемске јединице, а онда и оне које су обележене квалификатором употребне вредности покр.¹², сткњ. и нераспр. (в. Ивановић, 2014: 207, 211). Са творбеног становишта лексему *моћ* требало би сматрати првостепеним апстрактумом који се доводи у везу са глаголом *моћи* (в. Скок, 1971: 447) у значењу „бити у стању, бити кадар учинити, урадити нешто, имати моћи, снаге (психичке или физичке) за нешто” (в. глагол *моћи* под 1. а.):

Кажу, нико јој није могао на крај стати (Андрић 10, 18).

Придев *моћан*, *-ћна*, *-ћно* представља другостепени дериват који се твори од именичке творбене основе и придевског суфикса *-(а)н* на основу примарне семантичке реализације „који поседује велику политичку, војну, економску и др. моћ, силу, власт”:

Историју човечанства чинили су до данас само силни и моћни (Кнеж. Б. 2, 71).

Именичка лексема *моћа*, која је обележена је квалификатором покр. (покрајински) и значењски се везује за лексему *моћ* у примарној семантичкој реализацији под тачком б., представља другостепени дериват грађен од именичке творбене основе и именичког суфикса *-а* (који је у овом случају и маркер именице женског рода):

Покупили [би] пепео спаљенијех мученика, и бацили би га у најближу ријеку, да не би он с времена постао моћа опасна у рукама свиђена народа (Вулич. 2, 30).

Именичка лексема *моћина*, која је маркирана квалификатором покр. и има значење „моћ, снага, сила” (Истра, Нем. 2, 46, РЈА), представља другостепени дериват који се твори од именичке творбене основе и суфикса *-ина* (који може уносити и примесе аугментативног значења иако то није јасно експлицирано у дефиницији. Именичка лексема *моћник*,¹ у значењу „онај који има велику политичку, финансијску и др. моћ, власт и сл., онај који има велики, одлучујући утицај у нечему, моћан, утицајан човек”, може се окарактерисати као другостепени дериват грађен од именичке творбене основе и суфикса *-ник*, али и као трећестепени дериват који се твори од придевске творбене основе и суфикса *-ик* (в. Клајн, 2003: 156; Бабић¹³, 1991: 212, 219):

Зато [се] хоће документи, које лашње Министар може имати ... него ли ја ... па да бисте томе вјештаку и моћнику и какав дар обећали од мене, само кад би ми израдио ствар како ваља (Влад. Д., Вук 15, 530).

¹² Квалификатор *покр.* користи се у Речнику САНУ да сигнализира одступање од стандарда на неком од нивоа језичке употребе. Бележи се велики број покрајинске лексике која се семантички везује за лексему *моћ* и(ли) *немоћ*. Навешћемо само неке: *немотан*, *-тна*, *-тно* покр. „в. немоћан” (Арс.); *немотњик* м покр. „в. немоћник” (Вук, Рј.); *немотњило* с покр. „немоћ, слабост, изнемоглост” (ЦГ, Јовић. 1); *немотњица* ж покр. „в. немоћница (2)”; *немотњичин*, *-а*, *-о* „који припада немотњици, који се односи на немотњицу”.

Квалификатор *сткњ.* („реч из старе књижевности”) предочава време настанка неке лексеме, а квалификатор *нераспр.* служи да се обележи лексема која се сусреће само у једном извору.

¹³ Стјепан Бабић је именицу *моћник* уврстио и у један и у други творбени тип.

Именичку лексеми *моћница*¹, употребљену у атрибутој служби (уз именицу *рука* у песми) и са значењем „она која има велику моћ, снагу, свемоћна, свемогућа”, требало би сматрати трећестепеним дериватом са придевском творбеном основом и суфиксом *-ица* (који се у овом случају може третирати као моциони):

Моћница | С небеса му дође рука | И пренесе њега милосно | У дашнији жића зрак (Прер. П. 3, 269).

Именица *моћништво*, као нераспрострањена (скраћено нераспр.) лексема која значењем упућује на збир појединачних ентитета (зб.) „моћни људи, моћници”, представља трећестепени или четворостепени дериват у зависности од тога како се третира лексема *моћник* која је мотивна реч, а суфикс *-ство* указује на значење колектива односно збира јединки:

Та култура [треба да] ... буде јасно дефинисана ... а не [да] ... у својим задимљеним концепцијама скрива ... каква чудовишта, и ко зна какву потајну вољу моћништва (Књиж. 4, 82).

Прилошка лексема *моћно*, у значењу „са великом снагом; у великом степу, силно, снажно, јако”, настаје конверзијом придева *моћан*. То значи да је треба сматрати трећестепеним дериватом:

Осећала је неку милину која је моћно струјала кроз ватрене и узбуркане груди (Коч. 5, 23).

Именичка лексема *моћност*, у значењу „особина онога који је моћан, онога што је моћно, моћ, снага”, представља трећестепени дериват који се твори од придевске творбене основе и суфикса *-ост* који има функцију да поименичи придев:

Задржала му је природа моћност духа и тијела, да накнади штету материјалну (Игњ. Ј. 3, 82).

Именичка лексема *немоћ*, у значењу „телесна слабост организма, недостатак физичке снаге, исцрпеност, изнемоглост, онемоћалост”, представља другостепену префиксално-суфиксалну твореницу са префиксом *не-*¹⁴, именичком творбеном основом према мотивној речи *моћ* и нултим суфиксом *-о*:

Рањеник осећа општу немоћ (Матић Г. 3, 80).

Придевска лексема *немоћан*, *ћна*, *ћно*, у значењу „који је без моћи, снаге, физички слаб, нејак; онемоћао; који сам себи не може помоћи, беспомоћан”, представља другостепену префиксално-суфиксалну твореницу са именичком творбеном основом, префиксом *не-* за исказивање одсуства (нечега) и придевским суфиксом *-ан*:

Сад је ... Григорјевић први пут осетио колико је стар и немоћан (Књиж. 4, 307).

¹⁴ О лексемама са префиксом *не-* в. Ђуровић, 2018; Оташевић, 1996; Оташевић 2000; Радовић-Тешић, 1987; Радовић-Тешић, 2002 и др.

Глаголску лексему *немоћати*, у значењу „губити моћ, снагу, постајати слаб, слабити (односно осећати немоћ)”, могли бисмо посматрати аналошки према глаголу *занемоћати* за који Клајн (в. Клајн, 2003: 327) пише да је мотивисан лексемом *немоћ*, што значи да бисмо наш глагол сматрали суфиксалним трећестепеним дериватом са именичком творбеном основом и суфиксом *-ати*:

Старо чељаде или дрво немоћа, губи моћ (ЦГ, Јовић. 1).

Именичка лексема *немоћије* обележена је као старокњижевна (сткњ.) и има исто значење као и именица *немоћ*, а представља трећестепени дериват са именичком творбеном основом и суфиксом *-ије* као црквенословенским еквивалентом данашњег *-је*:

Људско самољубље оће да своје немоћије исприча (Матас. 2, 102).

Именичка лексема *немоћник*, у значењу „физички немоћан, слаб, онемоћао човек”, може се сматрати трећестепеним дериватом са придевском творбеном основом и суфиксом *-ик*:

[Валија је] ситан и усукан човек, слаботиња и немоћник (Андрић 9, 49).

Придевска лексема *немоћников*, *-а*, *-о*, у значењу „који припада немоћнику, који се односи на немоћника”, била би четворостепени дериват са именичком творбеном основом према мотивној речи *немоћник* и присвојним придевским суфиксом *-ов*:

У собинци немоћниковој [је] било спарно, а у пољу ни дашка (Шим. 5, 96).

Именичку лексему *немоћниковица*, маркирану као нераспрострањену (нераспр.) и са значењем „немоћница (1)”, могли бисмо окарактерисати као четворостепени дериват са именичком творбеном основом према мотивној речи *немоћник* и сложеним суфиксом *-овица* (с формантом *-ов* у првом делу):

Нисам ја, богме, помоћниковица, већ немоћниковица! ... Дан не прође да ме не избије (Кулен. 2, 24).

Именичка лексема *немоћница*, у значењу „физички немоћне, слабе, онемоћале женске особе” (Р. МС–МХ), сматрали бисмо трећестепеним дериватом са придевском творбеном основом према мотивној речи *немоћан* и моционим суфиксом *-ица*. Придевска лексема *немоћнички*, *-а*, *-о*, у значењу „који се односи на немоћнике, који припада немоћницама, болеснички”, четворостепени је дериват са именичком творбеном основом према мотивној речи *немоћник* и придевским суфиксом *-ски*:

У нашој робијашници постоји једна соба у коју се смјештају они осуђеници ... који нису способни ни за какав посао. То је „немоћничка соба” (Чол. 1, 215).

Прилошка лексема *немоћнички*, у значењу „као немоћник, немоћно”, настаје конверзијом придева *немоћнички*. То значи да је треба сматрати петостепеним дериватом:

Да се могла само на час оживјети [гостионица], уздахнула би немоћнички (Перк. 1, 51).

Именичком лексемом *немоћништво* упућује се на „привремено стање немоћника (в. немоћност)” па ће се сматрати четворостепеним дериватом са именичком творбеном основом према мотивној речи *немоћник* и именичким суфиксом *-ство*:

Али немоћништво његове „ниже људске природе” не допушта му да се од себе самога откачи (Богд. М. 4, 145).

Прилошка лексема *немоћно*, у значењу „без моћи, без снаге”, настаје конверзијом придева *немоћан*, што значи да је треба сматрати трећестепеним дериватом:

Растргани цветићи у крилу | Крај њих рука немоћно почива (Јакш. М. 4, 57).

Именичка лексема *немоћност*, у значењу „стање онога који је немоћан, немоћ”, представља трећестепени дериват који се твори од придевске творбене основе и суфикса *-ост* који има функцију да поименичи придев:

Они су настојали да своју јадну и срамну спољну политику оправдају немоћношћу (Зих. 1, 47).

5. Закључак

На основу увида у материјал који пружа Речник САНУ, уочава се да лексема *моћ* и *немоћ* имају полисемантичку структуру коју чини по шест реализација са подзначањима и одговарајућим изразима. Антонимија, као парадигматски лексички однос, између ових двеју лексема заснива се на опозицијама: (1) присуство / одсуство; (2) поседовање / непоседовање и (3) (већа, знатна) заступљеност / (мања, незнатна) заступљеност. Узевши у обзир одабрани материјал из Речника САНУ који је мањег обима, показује се да су, као творбени поступци, заступљени: (1) творба суфиксацијом, префиксално-суфиксална творба и творба конверзијом односно претварањем. У поступку суфиксалне творбе на именичку творбену основу додају се суфикси попут *-а*, *-ан*, *-ије*, *-ина*, *-ник*, *-ски*, *-ство*, а на придевску суфикси попут *-ик*, *-ица*, *-ост*. Поступак префиксално-суфиксалне творбе подразумева грађење речи помоћу префикса *не-* и суфикса *-о* или *-ан* који се додају на именичку творбену основу. Конверзијом се творе прилози *моћно*, *немоћнички* и *немоћно*.

Речници

Речник САНУ. (1959–). *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XXI, Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српск(охрватск)и језик.

Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Литература

- Babić, S. (1991). *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Barić, E., Lončarić, M., Malić, D., Pavešić, S., Peti, M., Zečević, V. i Marija Znika, M. (1979). *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Бошков, Д. (1981). Придевска негација префиксима (не-, а-, дис-, без-). *Наш језик*, 25 (1–2), 63–67.
- Гортан-Премк, Д. (1980). О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику. *Наш језик*, 24 (3), 107–114.
- Гортан-Премк, Д. (1997). *Полисемја и организација лексичког система у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Грицкат, И. (1961–1962). О антонимији. Зборник *Матице српске за филологију и лингвистику*, IV–V, 87–90.
- Дешић, М. (1980). О дефиницијама у Речнику САНУ. *Наш језик*, 24 (3), 115–128.
- Драгићевић, Р. (1996). О правим именичким и придевским антонимима. *Јужнословенски филолог*, LI, 25–39.
- Драгићевић, Р. (2007). *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ђуровић, С. (2018). Лексеме са префиксом не- у „Госпођици” Иве Андрића. *Српски језик: статус, систем, употреба. Зборник у част проф. Милошу Ковачевићу*, 613–624.
- Ивановић, Н. (2014). Лексикографски метајезик у Речнику САНУ. *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, 195–231.
- Јанић, А. и Стаменковић, Д. (2022). *Енглеско-српска контрастивна лексикологија*. Ниш: Филозофски факултет.
- Јакић, М. (2015а). Формално означавање антонимије у Речнику САНУ. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 58 (1), 155–178.
- Јакић, М. (2015б). Неформализована употреба антонима у лексикографским чланцима Речника САНУ. *Наш језик*, 46 (3–4), 39–57.
- Клајн, И. (2002). *Прилози граматици српског језика I, Творба речи у савременом српском језику, Слагање и префиксација*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности и Матица српска.
- Клајн, И. (2003). *Прилози граматици српског језика II, Творба речи у савременом српском језику, Суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ и Матица српска.
- Марковић, А. (2014). Граматика у српским речницима. *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, 69–91.
- Миланов, Н. (2021). *Српски лексички фонд из угла полисемје: глаголи, именице, придеви*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

- Мршевић-Радовић, Д. (1977). Глаголи супротног значења. *Књижевност и језик*, XXIV/1–2, 226–237.
- Оташевић, Ђ. (1996). Творба придева са префиксом *не-*. *Наш језик*, XXXI/1–5, 163–170.
- Оташевић, Ђ. (2000). Префикс *не-* са значењем искључивања. *Јужнословенски филолог*, LVI, 751–754.
- Оташевић, Ђ. (2006). Придеви и прилози с префиксом *а-*. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35/1, 377–382.
- Prčić, T. (2016). *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016.
- Радовић-Тешаић, М. (1987). Творба именица с префиксом *не-* у савременом српскохрватском језику. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 16/1, 93–100.
- Радовић-Тешаић, М. (2002). *Именице с префиксима у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ressel, S. i Ressel, G. (1984). Род, број и антонимија у српскохрватском језику. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 13/1, 161–170.
- Ристић, С. (2012). *О речима у српском језику* (творбени и лексикографско-лексиколошки аспекти). Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Стевановић, М. (1986). *Савремени српскохрватски језик* (Грамаички системи и књижевнојезичка норма), књига I, Фонетика, Морфологија, Београд: Научна књига.
- Šipka, D. (1998). *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska.

Mirjana Gočanin

A SEMANTIC-DERIVATIONAL ANALYSIS OF THE LEXEMES *MOĆ*, *NEMOĆ* AND THEIR SELECTED DERIVATIVES ON THE MATERIAL OF THE DICTIONARY OF SASA

The subject of this paper is the semantic feature analysis of the lexemes *moć* and *nemoć*, based on the processing of these two units in the dictionary of SASA. The analysis of the antonymic-paradigmatic lexical relation that can be established between them, as well as the partial determination of their word-formation potential were also carried out. These two lexemes were also analyzed as elements of formation of other words (basis of word formation). The research revealed several word formation models forming derivatives: *moća*, *moćan*, *moćina*, *moćnik*, *moćnica*, *moćništvo*, *moćno* (adjective and adverb), *moćnost*, *nemoćan*, *nemoćati*, *nemoćije*, *nemoćnik*, *nemoćnikovica*, *nemoćnikov*, *nemoćnica*, *nemoćnjički* (adjective and adverb), *nemoćništvo*, *nemoćno* (adjective and adverb), *nemoćnost*. All these lexemes have in their structures one of two nouns as a motivational, directly or indirectly.

Based on an insight into the material of the dictionary of SASA, it can be stated that the lexemes *moć* and *nemoć* have a polysemantic structure consisting of six realizations, each of which has submeanings (subdefinitions) and corresponding expressions.

Antonymy as a paradigmatic lexical relation of these two lexemes, is based on these oppositions: (1) presence / absence; (2) possess / not possess; and (3) (major, significant) representation / (minor, slight) representation. Considering the selected material from the dictionary of SASA, which has a smaller scope, these word-forming processes were determined: suffixation, word formation with suffix and prefix, and conversion. In suffixation, suffixes such as *-a*, *-an*, *-ije*, *-ina*, *-nik*, *-ski*, *-stvo* are added to the noun base and suffixes such as *-ik*, *-ica*, *-ost* are added to the adjective base. The simultaneous use of suffixes and prefixes implies the construction of words with the prefix *ne-* and the suffix *-ø* or *-an* which are added to the noun base. The adverbs *moćno*, *nemoćnjički* and *nemoćno* are formed by conversion.

mgocanin021@gmail.com